

XX АСР БОШЛАРИ ТОЖИК ЖАДИД ШЕЪРИЯТИ ЭВРИЛИШИНING АЙРИМ ТАМОЙИЛЛАРИ

*Хўжақулов Сирожиддин Холмаҳматович,
СамДУ доценти, филология фанлари номзоди*

Калим сўзлар: шакл, мазмун, анъана, янгилик, эврилиш, синтез, тамойил, лирика, жанр, поэтик меъёр, тадриж, мафкуравийлик, ижтимоийлашув, поэзия.

XX аср бошларида Ўрта Осиё халқлари ҳаётидаги сиёсий, тарихий, ижтимоий ва илмий-маърифий эврилишлар барча соҳалар каби бадиий адабиётнинг тадрижий тақомилини таъминлаб берди. Шеърият ва умуман адабиётга бўлган ўзгача ёндашувлар, янги мавзу ва мазмун талқини, хусусан, бадиий ижод моҳиятидаги функционал ўзгаришлари, бадиий тафаккурнинг тадрижий тақомили каби масалалар адабий жараёнда муҳим ва долзарб масалалар сифатида юзага келди. Бу каби адабий-инқилобий ўзгаришларни кўпгина ўзбек жадид шоирлари қаторида Мирзо Сирож Ҳаким Бухороий, Мирзажалол Юсуфзода, Мирзо Азим Самий, Абдурауф Фитрат, Абдулвоҳид Мунзим, Абдулқодир Шакурӣ ва Садриддин Айний каби етук тожик маърифатпарвар ижодкорлари шеъриятида ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, Айнийнинг юксак шоирлик қобилияти ва истеъдоди ўша даврдаёқ ўз замондошлари томонидан эътироф этилган бўлиб, унинг мураббий ва маънавий устози Садри Зиё Айний шеъриятини насрий ижодидан устун билган эди. Пайванди Гулмуродзода ўзининг «Айний шеърияти ва ҳаётӣ воқелик» номли мақоласида: «Устоз Айний ўзининг бир қатор шеърларида мактабни васф этиб, мамлакат аҳлини билим олишга даъват этади, зеро, янгилик ва эскилик тарафдорлари бўлган икки тоифа кишиларнинг ғоявий қарама-қаршилигининг шиддат касб этиши даврида бу фавқулудда муҳим аҳамиятга эга. Унинг мактабни “сув” ва “нон” деб билиши, ўша давр маърифатпарварлик ғояси, янги даврда аста-секинлик билан шаклланаётган адабий-эстетик қарашлар асосида келиб чиқади [3, 41]. Бу ғоя эса

Аҳмад Дониш туфайли вужудга келган ва унинг маслақдошлари, салафлари ва издошлари туфайли даставвал Бухорода, кейинчалик Самарқанд ва унинг теваарак-атрофида ривож топган эди.

Эрон олими Зиё Бараҳоний фикрича “янги аср бўсағасида, янги ашъ ва унсурларнинг шеърият ва адабий тилга кириб келиши табиий ва мўътадил ҳолат”. Айтиш мумкинки, тожик шеъриятида “ислоҳот”, “мактаб”, “маърифат” (илм), “таждид” (янгилик), “иршод” (дастур), “ирфон” (билим), “истиқлол”, “хуррият” (озодлик), “рууннат” (нодонлик), “жаҳолат” (нодонлик) каби янги ижтимоий мотивдаги талқинлар, ўзгача тимсоллар, мафкуравий қарашлар, эскилик ва маънавий саркитлардан халос бўлишга интилишлар, XX аср бошларида замонавий илм-фан тараққиёти ва дунёвий ҳаёт тарзини тарғиб ва ташвиқ этиш каби мотивлар, бадиий асарларда мутлақо жадидона туркум бадиий тасвир воситаларини, янги бадиий ифода ва талқинлар юзага келишини таъминлаб берди. Ушбу давр шеъриятининг асосий мундарижасини юқорида тилга олинган муҳим ғоявий тематик мотив ва пафослар, тил қисмати, миллат тақдири, покиза эътиқод, саводхонлик масаласи ва дунёвий маърифат тарғиби каби глобал масалалар ташкил этди. Мумтоз поэтиканинг бадиий қолип меъёрлари дарз кетди.

Бу даврда бадиий адабиёт жамиятнинг иллат ва нуқсонларини фош этишда асосий мавқе касб этганлиги, том маънода халқнинг реал ҳаётининг ифода воситасига айланганлиги, адабиётдаги мазмун, мавзу, ғоя, услуб ва шу асосда шакл унсурлари ва бадиий ифода воситаларининг синхрон тарзда ўзгариб

бориши кузатилади. Зеро, маърифатпарвар зиёлиларнинг асл мақсад-муддаоси, дунёқарashi, улар илгари сурган ғоялар уларнинг асарларида ўз аксини топди. Тожик адабиётининг «рихвот ва рукуд» (таназзулга юз тутиш, маънавий қарахтлик) давридан кейин XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб бадиий адабиётда янгича йўналишлар ва тамойиллар юзага келди. Аслида бу янгиланиш жараёнининг туб моҳияти маърифатпарварлик ҳаракати ва унинг асосий ғоялари билан боғлиқ эди.

Маълумки, янги маърифатпарварлик ғояларининг пайдо бўлиши XIX асрнинг иккинчи ярмида бутун Шарқ мамлакатларида янгича адабиётнинг юзага келишига сабаб бўлди. Халқ ва ундаги зиёли табақа айнан ҳаётнинг муҳим сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳамда адабий жараён масалалари ечимини шунда топди. Нафақат тожик, балки бутун яқин Шарқ халқлари адабиётида вужудга келган янгича тамойил ва йўналишлар адабиётнинг ўзига хос мазмун ва мундарижаси шаклланишида муҳим роль ўйнаган бўлса, кейинги босқичда жадид адабиётининг юзага келишини таъминлаб берди ҳамда миллий уйғониш мафкураси сифатида бутун адабиётни ўзининг улуғвор ғоялари тарғибига бўйсундирди. Бошқача қилиб айтганда, адабиёт ҳам мазмун, ҳам шакл жиҳатидан ўзгаришларга учради. Масалага чуқурроқ назар ташланса, нафақат XX аср бошларида, балки ундан аввалроқ, XIX асрнинг иккинчи ярмида ҳам тожик адабиётида янги ғоялар куртак ҳолида вужудга келаётганлигини кузатиш мумкин. Қисқа бир муддатда адабиётда илгари мисли кўрилмаган адабий жанрларнинг тадрижий тарзда шаклланиши юзага келиб, адабий жараён янгича қонуният ва тамойиллар асосида тараққий эта бошлади. Бу даврда тавсифий ва мадҳий мазмундаги адабиётдан, воқеликка танқидий назар билан қаровчи, ҳаёт ҳақиқатини ифодалашда реалистик унсурларга таянувчи, мумтоз адабиёт поэтик меъёрларига парадоксиал андозалар

кўринишдаги адабий жараён ва йўналишларни кузатиш мумкин. Таҳлилий ва танқидий мотивлар шеърий жанрларда учрагани каби насрда янги услубдаги асарларнинг юзага келишини таъминлади. Худди шу жараён янги бадиий шакллар, бадиий асарларда янгича услубнинг шаклланишини тақозо этди. Дарҳақиқат, бундай даъват ва хитоблар бадиий ижодга таъсир этмасдан қолмасди. Сиддикий Ажзий ўзининг бир ғазалида:

Ба сар чоҳе кан, обе каш зи баҳри манзилободий,

Хаёли осмонгарди макун бош аз заминуҳо.. [8,33]

(Мазмуни: “Юрт ободлиги учун бош (ақлу тафаккур) инг билан бўлса-да қудук қазиб сув чиқар, осмонларда сайр этишни хаёл этма, ерга туш ва бу ердаги кишилар каби бўл” деб қуйлаганида, маъшуқанинг ҳусну жамолини тасвирлаш, мавҳум ва мубҳам такаллуфпардозликдан воз кечиб, ғафлатда қолган миллатнинг манфаати йўлида ижод қилишни, мамлакат озодлиги ва ободлиги учун саъй-ҳаракат қилишни назарда тутган эди. Ёки Абдурауф Фитратнинг “Фарёд” номли қуйидаги шеърида (1912 йил 29 июнда «Бухорои шариф»да чоп этилган) шунга яқин бўлган оҳангдорликни кузатишимиз мумкин:

*Фарёд, ки зору нотапонем,
Берўхтарин мардумонем.
Наикуфта ба гулиани тамаддун,
Афсурдаи меҳнати хазонем.
Сармоия мардумӣ надорем,
Лекин ба қатори мардумонем.
Не чуръати он, ки як қадам пеш
Дар ҳодаи мардумӣ бимонем,
Не тоқати ин ки хештанро
Бегайрату беҳунар бихонем...
Эй панҷаи беамони гафлат,
Моро зи чӣ рӯ хароб кардӣ..... [6, 3].*

Бу шеър ҳам ўзининг мазмун ва моҳияти нуқтаи назаридан ва услубий хусусиятлари борасида XX аср бошлари маърифатпарвар ва жадид адабиёти намояндаларининг ижодиёти анъанавий жанрларни қўллаш масаласида мумтоз адабиёт вакиллари ижодидан тубдан фарқ қилишга ёрқин далилдир. Бу фарқ шундан иборатки, мумтоз адабиётдаги ғазал,

маснавий, китъа, қасида, рубоий, дубайтий, мухаммас, таржеъбанд ва бошқа лирик жанрларда романтик тасвир услуби яққол устунлик қилса, XX аср бошлари маърифатпарварлик адабиёти лирик шеърлари мазмун-мундарижасида ижтимоий-воқеий муаммоларнинг бадиий талқини ёхуд, бир сўз билан айтганда, ҳаётий прагматик тамойиллар устуворлик қилади. Аслида мазкур шеър ҳажм нуқтаи назаридан анча катта. Лекин, унинг кейинги бандларида келтирилган фикр-мулоҳазалар ҳам аслида ҳар бир банд охирида такрорланиб келган байт мазмунини қувватлайди, яъни жоҳиллик ва нодонлик оқибатида маҳаллий халқнинг маънавий таназзулга юз тутганлиги танқид қилинган.

Мазмун шаклга нисбатан тез ўзгарувчан бўлиб, унинг ўзгариши асосида шакл ҳам ўзгаришларга учрайди. Бадиий асар шакли ва мазмуни ўзгаришининг диалектик муносабати ҳам шунда. Бадиий асарларда бу ҳолат жанр имкониятлари, ижодкорнинг тасвир маҳорати билан боғлиқ бўлади. Бу эса даврнинг ижтимоий ва маданий ўзгаришлари билан алоқадор бўлиб, у ўз навбатида, адабий жараён йўналишининг ҳам ўзгаришига олиб келиши мумкин. Бадиий асарнинг мавжуд барча шакл хусусиятлари мазмунга нисбатан устувор саналиб, мазмун ўзгаришлари маълум муддатда жанрлар тақомилида ўз ифодасини топади. Шу нуқтаи назардан давр адабиётининг энг муҳим жиҳатларидан бири, мумтоз анъанавий қолип ва андозаларнинг барҳам топиши ёки тамоман янгиланиши, янги бадиий ижод усуллари ва шаклларининг вужудга келиши билан характерлидир. Давр адабиётидаги ўзгаришлар, лирик ва эпик асарлардаги поэтик хусусиятларнинг янгиланишида фикрий инқилоблар катта таъсирга эга бўлди. Зеро, фикрий инқилоб, янги тафаккур тарзи, бадиий мафкура тадрижи, шеъринг ва насрий асарнинг шакл хусусиятларини ҳам ўзгартирди. Адабиётшунос олим Ш.Раҳмонов таъбири билан айтганда: “Бу ҳолат оригинал шоирона мавзу ифодалари, янги маънавий қуймаларни юзага келтирди. Унинг янги ва

оригиналлигини фақат анъаналар ва даврнинг муҳим ижтимоий-сиёсий ҳодисалари билан боғлиқ ҳолда тушуниш мумкин” [5,133]. Ўрганилаётган даврда анъанавий шеъринг поэтик архитектониясининг ўзгариши ижтимоий муҳит, замон ва лирик қаҳрамон табиати билан уйғун ҳолда юзага келди. Зеро, лирик асарларда вазн ва қофия, бадиий образлар, бадиий тасвир усуллари мумтоз адабиётнинг энг яхши анъаналаридан баҳраманд бўлиш баробарида замонавий Шарқ ва Ғарб шеърингидеги илғор тенденциялар, улардаги руҳият ва тасвир воситаларининг кириб келиши билан ҳам чамбарчас боғлиқ.

Давр маърифатпарварларининг асосий даъволари бадиий ижод тамойиллари тақомилига қаратилган эди. Шу даъво таъсири ўлароқ, баъзи лирик жанрлар мазмун ва моҳият нуқтаи назаридан бу даврда ўзгаришга учради. Зеро, маърифатпарварлик шеърингидеги моддиончилик (материалистик), дунёқарашнинг бир ифодаси бўлиб, унда моддий олам унсурлари тавсифи ва реалистик тасвир тарзи катта мавқега эга бўлди, шу жиҳатдан у руҳ ва руҳият олами тасвирига таянувчи мумтоз шеърингидан жиддий фарқ қилди. Асарлар давомида инсон руҳияти ва қалбига хос ҳис-туйғуларни ифода этган форс-тожик лирик жанрлари XX аср бошларида ақл ва тафаккурга таянувчи борлиқ ва воқелик, инсон турмушининг реал муаммоларини ифода этувчи, ижтимоийлашув жараёнини бошдан кечираётган тарғибот ва ташвиқот минбарига айланди. Бир томондан, бундай янги ижтимоий оҳанглар, танқидий ва тарғибий мазмун ва ғоялар, кучли сафарбарликнинг сиёсий қуввати, ижтимоий арзодлик оҳанглари мазкур давр тожик шеърингидеги таъсир қувватини оширган бўлса, бошқа томондан, анъанавий лирик жанрларни инкор этиш, бадиий тасвир қонуниятларидан воз кечиш, ишқий жанрларнинг жадал тарзда шаклланмаганлиги «миллий шеър»нинг ривожланишига сабаб бўлди. Баъзи лирик жанрлардаги шакл ва мазмун

номутаносиблиги анъанавий шеърятдан узоқлашиш натижасида юзага келди. Ш.Раҳмонов фикрича, «Бегоналик, миллий маънавиятга шубҳа билан қараш, кечаги жанрларни бугунги замонга мувофиқ қила олмаслик кўпчилик анъанавий жанрларнинг аҳамияти ва мавқеини пасайтирди» [5,9].

Бироқ, барча анъанавий адабий жанрлар ҳам қайта шаклланиш ва янгиланиш масаласида бир хил сатҳ ва даражадаги эврилишга эга эмас. Янги ижтимоий мавзу ва мазмун ҳамда ғоявий мундарижа тузилиши жиҳатидан жанрий белгилари шу янгиланишларни акс эттириш учун нисбатан мослаша олган жанрлар асосий мавқега эга бўлди, холос. Амалда тадрижий равишда юксалиб бораётган ижтимоий мафкура ва янги ғоялар тарғиби бадиий адабиётда юксак доирада ўз аксини топди. Шу жиҳатдан, XX аср бошлари маърифатпарварлик адабиётида муҳим ижтимоий-маърифий масалаларни таҳлил, талқин, тарғиб ва ташвиқ этиш имконияти кенгроқ бўлган адабий жанрлар истеъмолда бўлди. Жумладан, бу даврда лирик жанрлардан ғазал, мухаммас, мусаддас, янги типдаги маснавий адабиётнинг асосий анъанавий жанрлари бўлиб, қасида, қитъа, рубоий, дубайтий, фард каби жанрлар асосан сарой адабиёти ва анъанавий йўналишдаги адабиёт вакиллари ижодида муҳим мавқега эга бўлди. Масалан, қасида анъанавий жанр сифатида маърифатпарварлик ва жадид адабиётида катта мавқега эга бўлмаса-да, баъзи шоирлар ижодида кўлланди. Адабиётшунос олим Ш.Раҳмонов таъкидлайдики, «Эрон инқилобининг аввалги йилларида Ориф Қазвиний, Абулқосим Лоҳутий, Маликушшуаро Баҳор, Мирзодаи Ишқийнинг инқилобий шеърлари тасниф қолипи ва тарзидаги шеърлар сифатида яратилган. Тасниф шеърнинг бир тури бўлиб, содда ва самимий, қизғин, шўх, ўйноқи оҳангда ёзилади, бениҳоя ошиқона, жозибали оҳангга эга бўлиб, ҳажв ва танқид мазмунида ҳам қўлланилиши мумкин, халққа завқ ва ҳаяжон бахш этади» [5, 70].

Али Асғар Буванди Шаҳриёрийнинг «Тоҷик поэзиясида «янги шеър» шаклланиши» рисоласида мумтоз шеърят жанрларининг истеъмолда эканлиги, умуман, мумтоз жанрларнинг саристеъмоллиги масаласи муҳокама этилган. Тадқиқотчи қиёслаш ва далиллаш учун шу давр Эрон ва Афғонистон адабиёти материалларига мурожаат этади ҳамда Эрон маърифатпарварлик адабиётида ҳам сўз усталари «ўзларининг ўша амалдаги жанрлари – қасида, ғазал ва маснавий ва рубоий каби қолиплардан кўпроқ фойдаланганликларини таъкидлайди. Олимнинг фикрича “Мусаммат турлари, мустазод, таржеъбанд ва таркиббанд каби бошқа шеърий шакллар камроқ ривожланди ва камроқ истеъмолда эди. Ҳатто, Эрон ва Афғон маърифатпарварлик адабиётида ижодкорлар ўз бадиий ниятини баён этиш учун энг кўп мурожаат этадиган шеърий қолиплар анъанавий шеърий шакллар - қасида, ғазал, маснавий, рубоий, мухаммас ва таърих эди» [2, 14].

Шу тариқа, давр адабиётида жанрлар тараққиётига ва янгиланишига сабаб бўлган иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маънавий ва маданий ҳаётда юзага келган тарихий шароит, давр воқелиги ва янги ижтимоий ва адабий жараён; миллий матбуотнинг юзага келиши, маърифатпарварлик ғояларининг таъсири ва кенг миқёсда ёйилиши, инқилобий тафаккур, адабий-эстетик қарашларнинг шаклланиши; адабий жанрларга бўлган ўзгача муносабат, адабиётнинг ички қонуниятлари, бадиий ижод принципларининг ўзгариши, маърифатпарварлик реализмнинг ижодий метод сифатида вужудга келиши; бошқа халқлар маърифатпарварлик адабиётининг таъсири, бадиий ижодга халқона оҳанг ва мотивларнинг кириб келиши муҳим тамойиллар сифатида белгиланади.

Шунингдек, XIX аср охири ва XX аср бошлари адабиёти янги тарихий шароит, янги сиёсий–ижтимоий ҳаёт, барча жабҳалардаги изчил ислохотлар, давр воқелигининг турли соҳалардаги умумий ўзгаришлар маҳсулидир.

Маърифатпарварлик адабиётида ғазал, китъа, қасида, маснавий, мусаддас, мухаммас, таржеъбанд каби анъанавий лирик жанрлар янгича мазмун, ўзгача функционал хусусиятлар касб этди. Лирик шеъриятда мазмун ва шакл

компонентлари, поэтик тимсоллар янгиланди, тасвир тарзи, шеърнинг тузилиши, архитектуроникасида жиддий ўзгаришлар юзага келди ва вазн ҳамда қофия тузилиши жиҳатидан янгиликка юз тутди.

Адабиётлар:

1. Айний С. Куллиёт, Ҷ.7. – Душанбе: Нашр. Давл. Тоҷик, 1962. – 646 с.
2. Али Асғар Буванд Шахриёрӣ. Становление «новых стихов» в таджикской поэзии. АКД. – Душанбе: ДМТ, 2002. – 22 с.
3. Гулмуродзода П. Маорифпарварони тоҷик ва матбуот. //Журналистика ва чома. – Душанбе: Эҷод, 1999. – 59 с.
4. Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У., Ризаев Ш., Аҳмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият, 2004. – 461 б.
5. Раҳмонов Ш. Сухане чанд аз лирикаи форсии тоҷикӣ. - Душанбе: Шарқи озод, 1999. - С. 133.
6. Фитрат (Абдурауф). Фарёд! //Бухорои шариф, 29 июн– 3 июл (7 июл) –и 1912. – С. 4.
7. Шарифов Х. Шоир ва шеър (Маҷмӯаи мақолаҳо). //Мазмун ва шакл дар шеъри имрӯзаи мо. – Душанбе: Адиб, 1998. – 216 с.
8. Ҳаёт Неъмат. Сипеҳри орзу. (Намунаи адабиёти тоҷики Самарқанд дар асри 20 ва ибтидои асри 21). – Душанбе: 2019. Иборат аз 400 саҳ.

Хужакулов С. Некоторые особенности таджикской джадидской поэтики начала 20 века. В статье рассматриваются принципы эволюции элементов содержания и формы, формирования традиционных лирических жанров на основе феномена художественного синтеза, проблема постепенного совершенствования классических поэтических норм, принципы идейности и социализации поэзии. Исследована роль пропаганды и критических мотивов в традиционных лирических жанровых образцах.

Xujakulov S. Some peculiarities of Tajik Jadid poetics of the beginning of the 20th century. The article deals with the principles of evolution of content and form elements that gradually emerged in the Enlightenment and Jadid literature, the formation of traditional lyrical genres on the basis of the phenomenon of artistic synthesis, the gradual improvement of classical poetic norms, the principles of ideological and socialization of poetry. The role of propaganda and critical motives in traditional lyrical genre patterns has been explored.